

akcja styczniowa – (samoobrona styczniowa) – akcja przeprowadzona w odpowiedzi na akcję wysiedleńczą zorganizowaną w dniach 18-21 stycznia 1943 r. przez niemieckie siły policyjne z zamiarem deportacji resztek mieszkańców getta warszawskiego do obozów zagłady. Wywołała opór zbrojny Żydowskiej Organizacji Bojowej: grupa dowodzona przez Mordechaja Anielewicza włączyła się w tłum Żydów prowadzonych na Umschlagplatz i na rogu ulic Zamenhofa i Niskiej zaatakowała niemieckich konwojentów. W wyniku czterodniowych walk Niemcy przerwali akcję wysiedleńczą, wywożąc wcześniej do Treblinki około 5 tys. osób. Akcja styczniowa była pierwszą akcją zbrojną w okupowanej Warszawie od czasu walk we wrześniu 1939 r. Miała znaczący wpływ na podjęcie decyzji o przeprowadzeniu przez polskie podziemie zbrojne akcji pod Arsenalem 26 marca 1943 r.

akcja Reinhardt [niem. Aktion Reinhardt]

– nazwa operacji likwidacji gett i deportacji Żydów do obozów zagłady (Bełżec, Sobibór, Treblinka i Majdanek w Lublinie) oraz rabunku ich mienia. Realizowana była w ramach tzw. ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej (niem. Endlösung) na terenie Generalnego Gubernatorstwa. Prowadził ją od wiosny 1942 do jesieni 1943 sztab (92 osoby) pod dowództwem szefa SS i policji dystryktu lubelskiego Odilo Globocnika. W ramach Akcji Reinhardt zamordowano ok. 2 milionów ludzi, głównie Żydów polskich, ale także deportowanych do Generalnego Gubernatorstwa Żydów niemieckich, austriackich, czeskich, słowackich, holenderskich i francuskich. Nazwę akcji nadano na cześć Reinharda Heinricha, wysokiego funkcjonariusza NSDAP, od stycznia 1942 r. odpowiedzialnego za realizację „ostatecznego rozwiązania”. Heinrich zmarł w szpitalu po zamachu zorganizowanym przez czeski ruch oporu pod koniec maja 1943 r. w Pradze.

„aryjska strona” - potoczne określenie nieżydowskiej części miasta, nie objętej granicami getta. Od 15 listopada 1941 r. przebywanie tam było zabronione Żydom pod karą śmierci.

BUND (Bund) - Ogóln żydowski Związek Robotniczy na Litwie, w Polsce i w Rosji, założony w 1897 r. w Wilnie, działał do 1948 r. Socjalistyczna partia żydowska, która głosiła hasła równouprawnienia Żydów jako mniejszości narodowej. Opowiadała się za językiem jidysz jako językiem narodowym Żydów, promowała oświatę, kulturę i literaturę w tym języku. Przeciwstawiała się ideom syjonistycznym, twierdząc, że Żydzi mogą posiadać autonomię we wszystkich krajach, w których żyli. W czasie pogromów antyżydowskich w Rosji na przełomie XIX i XX wieku organizowała grupy sa-

moobrony żydowskiej. W okresie międzywojennym Bund był jedną z największych i najsilniejszych partii żydowskich w Polsce.

bunkry – ukryte w podziemnej części budynków pomieszczenia umożliwiające przechowanie środków do życia oraz ludzi budowane w warszawskim getcie po zakończeniu Wielkiej Akcji we wrześniu 1942 r. a przed wybuchem walk z Niemcami w kwietniu 1943 r. Jednym z nich był bunkier na ul. Miłej 18 przygotowany przez grupę żydowskich złodziei, do którego w czasie walk przeniosło się dowództwo ŻOB. Po wykryciu bunkra, być może w wyniku zdrady, prawie wszyscy członkowie komendy ŻOB z dowódcą Mordechajem Anielewiczem popełnili samobójstwo.

dror [hebr. „Wolność”] – żydowska organizacja młodzieżowa działająca w Polsce w latach 1922-1950, związana programowo z umiarkowanie socjalistyczną, syjonistyczną partią Poalej Syjon-Prawica. W okresie międzywojennym zajmowała się głównie przygotowaniem młodzieży do życia w Palestynie. W czasie wojny jej działacze opowiadali się za walką zbrojną, a w 1942 r. wraz z członkami innych organizacji młodzieżowych współtworzyli Żydowską Organizację Bojową. Oddziały bojowe Dror wzięły udział w powstaniach w getcie warszawskim i białostockim, a po ich upadku część z nich walczyła w oddziałach partyzanckich i powstaniu warszawskim w 1944 r.

eksterminacja – ludobójstwo, zbrodnia przeciwko ludzkości - działania mające na celu wyniszczenie określonych grup ludności z powodu ich przynależności do innej rasy, religii, narodowości, przekonań, statusu społecznego czy nawet stanu zdrowia przez zabijanie, kaleczenie lub uniemożliwianie rozrodu, jak również niszczenie dorobku kulturowego tych grup.

getto – wydzielona część miasta (ulica, dzielnica) przymusowo lub z wyboru zamieszкана przez mniejszość, np. etniczną. W latach II wojny światowej Niemcy tworzyli na terenie okupowanej Europy Wschodniej oddzielne od reszty miasta getta, zwane oficjalnie Jüdische Wohnbezirk [niem. żydowski okręg mieszkaniowy]. Stały się one miejscami pośredniej eksterminacji ludności żydowskiej. Na terenach okupowanej Polski utworzono ok. 600 gett. Istniały one także w krajach bałtyckich, na Białorusi, Ukrainie, Węgrzech i Czechach. Największe getto utworzono w Warszawie, gdzie na niewielkim terytorium stłoczono ok. 460 tys. ludzi. Głód, ciasnota, brak żywności i leków, złe warunki sanitarne i choroby powodowały ogromną śmiertelność (od jesieni 1940 r. do lipca 1942 r. w getcie, głównie z głodu, zimna i chorób, zmarło ok. 92 tys.

ludzi). 15 października 1941 r. Niemcy wprowadzili karę śmierci dla Żydów opuszczających getto bez pozwolenia. Rok później rozpoczęto likwidację gett, ich mieszkańców kierowano do obozów zagłady. W akcie samoobrony Żydzi w kilku gettach zorganizowali powstania, które jednak nie zatrzymały ostatecznej ich likwidacji.

gwiazda Dawida - sześcioramienna gwiazda utworzona z dwóch splecionych trójkątów - symbol narodu żydowskiego i syjonizmu. Od listopada 1939 roku wszyscy Żydzi na terenie okupowanej przez Niemców Polski, a od września 1941 Żydzi z terenów Rzeszy Niemieckiej, zmuszeni byli nosić gwiazdę (nazywaną od tej pory „gwiazdą żydowską”) jako piętno swojego pochodzenia. W getcie warszawskim gwiazda Dawida w kolorze niebieskim umieszczona była na białej opasce szerokości 10 cm, którą należało nosić na wierzchnim ubraniu na prawym przedramieniu.

ha-Szomer ha-Cair [hebr. „Młody Strażnik”] - młodzieżowa organizacja syjonistyczno-socjalistyczna, powstała w 1913 r. w Galicji. Opierała się na wzorach wychowawczych skautingu angielskiego. W okresie międzywojennym była jedyną oficjalnie zarejestrowaną żydowską organizacją skautowską w Polsce. Organizacja kładła nacisk na ideologiczne i zawodowe przygotowanie przyszłych osadników w Palestynie, kształciła przyszłych działaczy i liderów żydowskich. W czasie wojny prowadziła działalność konspiracyjną w większości gett, przygotowując młodzież do walki zbrojnej z okupantem. W getcie warszawskim była jedną z aktywniejszych organizacji współpracujących Żydowską Organizacją Bojową. Jednym z jej instruktorów był Mordechaj Anielewicz, który stanął na czele grup bojowych ŻOB walczących w powstaniu w getcie warszawskim.

Judenrat - rada żydowska, organ wykonawczy niemieckiego zarządu gett, zakładanych od jesieni 1939 r. na okupowanych ziemiach polskich, a od 1941/42 na terenach Europy Wschodniej. W praktyce mianowana przez Niemców z przedstawicieli lokalnej społeczności żydowskiej. Zadaniem Judenratów było wprowadzanie w życie rozporządzeń i poleceń władz niemieckich, a także administrowanie wewnętrznymi sprawami wspólnot żydowskich, takimi jak: dostarczanie i dystrybucja żywności, organizowanie opieki społecznej i zdrowotnej oraz częściowo edukacja, dbanie o porządek w getcie (policja żydowska).

placówki - ośrodki pracy przymusowej znajdujące się na terenie Warszawy, np. w fabrykach czy na stacjach kolejowych. Praca w placówkach była niezwykle wyczerpująca fizycznie, robotnicy często

byli bici. W placówkach zatrudniane były grupy robotników żydowskich z getta, które codziennie wychodziły w pieszej kolumnie poza granice getta, co stwarzało możliwość kontaktu z tzw. „stroną aryjską”, okazje do szmuglu żywności, a nawet ucieczek.

praca przymusowa - od 12 października 1939 r. przymus pracy obejmował wszystkich Żydów pomiędzy 14 a 60 rokiem życia. Odpowiedzialnością za dostarczenie robotników Niemcy obarczali w getcie warszawskim Judenrat, który 19 października stworzył w tym celu specjalną jednostkę - Batalion Pracy. Początkowo robotnicy żydowscy pracowali przymusowo na placówkach w Warszawie, a od lata 1940 także w obozach pracy. Od wycieńczających prac przymusowych można było się wykupić uiszczając specjalny podatek.

szmugiel - podczas okupacji potoczne określenie nielegalnego handlu żywnością i towarami. Z getta szmuglowano przeznaczony na sprzedaż przedwojenny majątek jego mieszkańców i produkty wytwarzane w działających na jego terenie nielegalnych przedsiębiorstwach. Do getta szmuglowano głównie żywność i lekarstwa. Szmugiel przybierał różne formy - od zorganizowanego na wielką skalę, po przenoszenie żywności przez pojedyncze osoby, w tym często przez zebrzące po drugiej stronie muru dzieci. „Wielki szmugiel” przynoszący ogromne zyski, organizowany razem z Niemcami, policją żydowską i szmuglerami polskimi był powszechnie potępiany ze względu na wystawny tryb życia jego organizatorów, stanowiących elitę finansową getta. Jednocześnie jednak szmuglowana do getta żywność była podstawą jego egzystencji, ratując jego mieszkańców od śmierci głodowej.

szmugler - osoba zajmująca się, w celach zarobkowych, szmugłem (przemylem) towarów do getta.

szmalcownicy - potoczne określenie ludzi, którzy dla pieniędzy szantażowali i donosili na ukrywających się po tzw. „aryjskiej stronie” Żydów. Od wprowadzenia kary śmierci za ukrywanie lub pomoc Żydowi (15 października 1941 r.) stali się świadomymi pomocnikami Niemców w mordowaniu ludności żydowskiej, a także Polaków ratujących Żydów. Od 1943 r. władze cywilne i wojskowe Polskiego Państwa Podziemnego wydawały i wykonywały wyroki śmierci na szmalcownikach, jako zdrajców państwa i narodu polskiego.

szopy - niemieckie przedsiębiorstwa przejmujące mniejsze przedsiębiorstwa żydowskie produkujące na potrzeby niemieckie. Szopy zaczęły powstawać w getcie warszawskim latem 1941 r. Największy z nich, szop Walthera Többensa mieszczący się

przy ul. Leszno 74 i Prostej 14, specjalizujący się w branży odzieżowej (mundury, czapki, bielizna, futra), zatrudniał 18 tys. osób. Szop Fritza Schultza przy Nowolipiu 44/46 specjalizujący się w branży krawiecko-kuśnierskiej zatrudniał 8 tys. osób, szop „szcztokarski” przy Świętojerskiej 34 zatrudniał 4 tys. osób. Inne specjalizowały się m.in. w produkcji tekstyliów, stolarstwie, branży metalowej. Możliwość pracy m.in. w szopach dawała Żydom szansę, często chwilową, na utrzymanie się przy życiu.

Treblinka II – niemiecki obóz zagłady, usytuowany w północno-wschodniej części Generalnego Gubernatorstwa, w odległości ok. 100 km od Warszawy. Działał od lipca 1942 r. do października 1943 r. Zamordowano tu w komorach gazowych (wykorzystywano w nich spaliny z silników) około 900 tys. Żydów, gł. z Polski (w tym prawie 300 tys. z Warszawy) a także ze Słowacji, Grecji, Jugosławii i Bułgarii oraz około 2 tys. Cyganów. 2 sierpnia 1943 r. miał tu miejsce udany bunt więźniów żydowskich. Spośród około 600 więźniów, którzy podjęli próbę ucieczki, tylko 70 doczekało zakończenia wojny.

Umshlagplatz – kolejowy plac przeładunkowy przy ul. Stawki w Warszawie, przy północnej granicy getta. Latem 1942 r. oraz w styczniu i maju 1943 r. gromadzono tu ludność żydowską z getta przed załadunkiem do wagonów towarowych na bocznicę kolejowej przed wysłaniem do Treblinki i na Majdanek.

Wielka Akcja – niemieckie określenie akcji likwidacji getta w Warszawie i deportacji jego żydowskich mieszkańców do obozu zagłady w Treblince oraz grabieży ich mienia. Akcja ta przeprowadzona została w dniach 22 lipca – 21 września 1942 r. W jej wyniku do Treblinki wywieziono około 300 tys. Żydów.

Żydowska Organizacja Bojowa (ŻOB) – konspiracyjna organizacja zbrojna, utworzona jesienią 1942 r. w getcie warszawskim przez działaczy organizacji młodzieżowych. Prowadziła szkolenie wojskowe, gromadziła broń, przygotowywała plany obrony getta oraz ucieczki Żydów z getta. Liczyła ok. 300 bojowników i bojowniczek. W styczniu 1942 r. jej członkowie przeprowadzili tzw. akcję (samoobronę) styczniową. Od kwietnia 1943 r. ŻOB uczestniczył w powstaniu w getcie warszawskim. Większość jego członków poległa, a kilkudziesięciu, którym udało się opuścić getto, kontynuowało walkę, głównie w oddziałach partyzanckich. Grupa bojowa ŻOB uczestniczyła także w powstaniu warszawskim 1944 r. w ramach oddziałów Armii Ludowej.

Żydowski Związek Wojskowy (ŻZW) – konspiracyjna organizacja utworzona w getcie warszawskim przez żydowskich żołnierzy Wojska Polskiego, uczestników walk we wrześniu 1939 r. oraz członków młodzieżowej organizacji partii prawicowych syjonistycznych - Bejtar. Nie da się dokładnie określić daty powstania organizacji. ŻZW liczył ok. 200-250 osób, na jego czele stał Paweł Frenkel. Pomimo zakończonych niepowodzeniem prób połączenia się z ŻOB, podczas powstania w getcie warszawskim obie organizacje ściśle z sobą współpracowały. Jej członkowie wzięli udział w m. in. walkach na Palcu Muranowskim, gdzie na jednym z budynków wywiesili dwie flagi – polską i syjonistyczną. Większość członków ŻZW zginęła w powstaniu – reszta podczas ucieczki z getta.